

θε θεότητα μπορεί να έχει άλσος· ορισμένα δέντρα συνδέονται αποκλειστικά με συγκεκριμένες θεότητες, π.χ. ο φοίνικας με τον Απόλλωνα ή την Αρτέμιδα και η βελανιδιά με τον Δία. Ως ιδιοκτησία της θεότητας τα δέντρα των άλσών προστατεύονται από την ανθρωπίνη εκμετάλλευση (με ιερούς νόμους, π.χ. LSCG 150).

Αυτό δεν έχει καμιά σχέση με τη λατρεία των δέντρων, δηλ. την λατρεία ενός δέντρου ως κατοικίας (ή απλώς συμβόλου) μιας θεότητας, όπως είχε προταθεί τον 19^ο αι.: η λατρεία αυτού του είδους είναι άγνωστη στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. – O. de Cazanove – J. Scheid (εκδ.), *Les bois sacrés* (Napoli 1993).

2.3.2 Όταν η λατρεία γίνεται στο τέμενος, το κέντρο του λατρευτικού χώρου είναι συνήθως ο βωμός και σπανιότερα η *εσχάρα* ('εστία') ή ο *βόθρος* ('λάκκος προσφορών') (μεταγενέστερη κατηγοριοποίηση στον Πορφ. *Άντρ.* 6). Έχουν βρεθεί διάφορα είδη βωμών, από μια μικρή (συχνά μεταφερόμενη) πέτρα μέχρι το μνημειώδες κτίσμα, όπως ο βωμός της Περγάμου. Η βασική δομή του βωμού είναι πάντα η ίδια: το κύριο σώμα του βρίσκεται πάνω σε βάθρο (που αποτελείται από ένα απλό σκαλοπάτι μέχρι μια μεγάλη κλίμακα) το ανώτερο τμήμα του βωμού είναι κατασκευασμένο έτσι ώστε να επιτρέπει για μεγάλο διάστημα την χρήση δυνατής φωτιάς, που άναβαν σε ένα μεταλλικό δοχείο τοποθετημένο πάνω στον βωμό, επειδή η πέτρα (κυρίως το μάρμαρο) δεν είναι πυρίμαχο υλικό. Για την συγκέντρωση της φωτιάς και τον περιορισμό του καύσιμου υλικού οι πλευρές του βωμού συνήθως υψώνονται σχηματίζοντας έλικα ή καταλήγουν σε υπερυψωμένο χείλος.

Αν η κατασκευή αυτή είχε σκοπό την πρακτική διευκόλυνση της καύσης συχνά πολλών οστών πάνω σε ένα συνήθως μνημειώδες κτίσμα, η σημασία του βάθρου και της κλίμακας είναι συμβολική: η φωτιά του βωμού προορίζεται για τους Ολύμπιους θεούς 'εκεί ψηλά'. Ο βωμός είναι το κέντρο της επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπου και θεού, όπως φαίνεται από αναθηματικά ανάγλυφα, όπου ο βωμός ως 'τομή' θέτει το όριο μεταξύ των ανθρώπων που θυσιάζουν (συμπεριλαμβανομένου και του ζώου για τη θυσία) και των θεών που δέχονται την θυσία. Για τον λόγο αυτόν οι ικέτες που ζητούν κατήγιο σε ελληνικό ιερό πρέπει να καθίσουν στον βωμό πλησιάζοντας έτσι την θεότητα όσο επιτρέπεται σε έναν θνητό.

Στην σύγχρονη ορολογία η *εσχάρα* είναι ο χώρος όπου γίνονται ολοκαυτώματα: κύρια χαρακτηριστικά της είναι το μικρό ύψος και ένα άνοιγμα ή ένας σωλήνας μέσα από τον οποίο το αίμα των ζώων διοχετεύεται στον κάτω κόσμο. Έχουν σωθεί πολύ λιγότερες *εσχάρες* παρά βωμοί: οι *εσχάρες* συχνά κατασκευάζονταν από χώμα και πλίνθους χλόης για μια μόνο θυσία.

Η αρχαία ορολογία είναι οπωσδήποτε λιγότερο ακριβής από την σύγχρονη: ο όρος *θωμοῦ ἐσχάρα* χρησιμοποιείται για τα μεταλλικά επιθέματα ή τις υποδοχές για τη φωτιά πάνω στον βωμό (Ευφ. *Άνθρ.* 1138), ενώ οι ποιητές χρησιμοποιούν τον όρο *εσχάρα* αντί για το αναμενόμενο *βωμός* (π.χ. *Άισχ. Πέρσ.* 205). Αιτία είναι η πολύ μεγάλη διάδοση των *βωμών*.

Ο *βόθρος* (απαντά ήδη στον Ομ. *Οδ.* 11,24-25) εξυπηρετεί την τελετουργική επικοινωνία με τους νεκρούς και τον κάτω κόσμο και για τον λόγο αυτόν είναι σκαμμένος στη γη· μπορεί να είναι μια προσωρινή κατασκευή (όπως ο βόθρος του Οδυσσέα). Σε ιερά με ναό (κυρίως της Δήμητρας, όπως στην Πιρήνη) ο βόθρος είναι μια μόνιμη τετράγωνη κατασκευή με πέτρινα τοιχώματα και αετώμα-

τα (όπου τοποθετούνταν σανίδες για να καλύψουν τον βόθρο), η οποία περιβαλλόταν από τοίχους με μια είσοδο· οι προσφορές τοποθετούνταν στο βάθος.

Το σχέδιο του βόθρου δεν ξεχωρίζει πάντα καθαρά από εκείνο των τάφων που μπορεί επίσης να είναι υπόγειοι χώροι με τοιχώματα και αετωματική στέγη. Χαρακτηριστική είναι η διαφωνία για τον μικρό υπόγειο ναό στην αγορά της Ποσειδωνίας που θεωρήθηκε τάφος ήρωα ή λατρευτικό οίκημα της Περσεφόνης.

C.G. Yavis, *Greek Altars. Origins and Typology, Including the Minoan-Mycenaean Offertory Apparatus. An Archaeological Study in the History of Religions* (Saint Louis, Miss. 1949): R. Étienne, "Autels st sacrifices", στο: Reverdin - Grange (1992) 291-312.

2.3.3 Το λατρευτικό αγάλμα λέγεται *ἔδος*, 'κατοικία': η θεότητα κατοικεί στο αγάλμα της, όπως οι ομηρικοί θεοί κατοικούν στον Όλυμπο, το *θεῶν ἔδος ἀσφαλές αἰεί* (Όμηρ. Οδ. 6,42). Υπάρχει επομένως πάντα μια αντίθεση ανάμεσα στην λατρεία και στον μύθο: η λατρεία προϋποθέτει την παρουσία της θεότητας στο αγάλμα, ενώ σύμφωνα με τον μύθο οι θεοί ζουν είτε έξω από τον κόσμο των ανθρώπων είτε τουλάχιστον σε έναν ιδιαίτερα σημαντικό επίγειο ναό.

Η πεποίθηση ότι ο θεός κατοικεί στο αγάλμα έχει βαθιές ρίζες: στη Χίο του 5^{ου} αι. τα σπλάγγνα, το μερίδιο των θεών από τη θυσία, τοποθετούνται στα γόνατα ή στα χέρια του αγάλματος. Οι πολυάριθμες ιστορίες για θαυματουργά αγάλματα που κυκλοφορούν χωρίς διακοπή από την ειδωλολατρική αρχαιότητα έως τη χριστιανική ύστερη αρχαιότητα και τον μεσαίωνα βασίζονται στην πίστη ότι το θεϊκό στοιχείο εκδηλώνεται με κάποιο τρόπο μέσα από το αγάλμα. Η έννοια της 'αναστατάσης' εκφράζει αυτή την αντίθεση με τον καταλληλότερο τρόπο (βλ. C. Ginzburg, "Représentation. Le mot, l'idée, la chose", *AnnESC* 16, 1991, 1219-1234).

Το αγάλμα του θεού από τη μια πλευρά είναι ένα αντικείμενο που κατασκευάστηκε από έναν συγκεκριμένο τεχνίτη, τοποθετήθηκε σε έναν συγκεκριμένο χώρο και μπορεί να αντικατασταθεί (λόγω φθοράς ή αλλαγής στην αισθητική), από την άλλη μεταφέρει το αιώνιο θεϊκό στοιχείο στο εκάστοτε παρόν και με μια έννοια 'είναι' η συγκεκριμένη θεότητα που απεικονίζει. Έτσι δικαιολογείται η περιποίηση του αγάλματος που στεφανώνεται με λουλούδια ή αλείφεται με ακριβό λάδι, καθήκον με το οποίο σε ορισμένους ναούς είναι επιφορτισμένος ο *φαιδρυντής* ή *φαιδυντής* ('καθαριστής': Πολυδ. 7,37).

Λογοτεχνικές αναφορές και αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν την ύπαρξη μνημειωδών αγαλμάτων ήδη στον 8^ο αι. (Όμηρ. *Ιλ.* 6,303, το καθιστό αγάλμα από τον ναό της Αθηνάς στην Γόρτυνα)· και στον 7^ο αι. όμως το μέγεθος των περισσότερων γνωστών λατρευτικών αγαλμάτων (των σφυρήλατων από τον ναό του Απόλλωνα στην Δρήρο ή του ειδώλιου του Απόλλωνα από τον ναό της Αρτέμιδος στην Υάμπολη της Βοιωτίας) είναι πολύ μικρότερο από το φυσικό. Αγάλματα μνημειακής πλαστικής εμφανίζονται στη διάρκεια του 6^{ου} αι.: στον 5^ο αι. φιλοτεχνούνται τα εξιδανικευμένα χρυσελεφάντινα αγάλματα που απεικονίζουν τους θεούς σε φυσικό ανθρώπινο μέγεθος (*VIII* 2.2.5).

Δρῆρος: Simon (1985) Abb. 119: Υάμπολη: R. Felsch, "Tempel und Altäre im Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Hyampolis bei Kalapodi", στο: R. Étienne - M.-Th. Le Dinahet (εκδ.), *L'espace sacrifié dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité* (Paris 1991) 85-91, εδὼ 88.

Με την αλλαγή της αισθητικής τα αρχαία μικρά αγάλματα (ξόανα, ένας προβληματικός αρχαιολογικός όρος που προέρχεται από τον Πανουσία: A.A. Donohue, *Xoana and the Origins of Greek*

Sculpture, Atlanta 1988) δεν εξαφανίστηκαν, αλλά απέκτησαν νέες λειτουργίες. Επειδή μπορούσαν να μετακινηθούν, είχαν συνδεθεί με συγκεκριμένες τελετές, όπως το παλιό ξόανο της Αθηνάς στην Ακρόπολη της Αθήνας, το οποίο στη γιορτή των Πλυνηθίων μεταφερόταν έξω από την πόλη, πλενόταν και ντυνόταν με καινούργια ρούχα, και το ξόανο της Ήρας στη Σάμο, το οποίο δεχόταν τις ίδιες τιμές στη γιορτή των Τοναίων³ στη Μεσοήνη, στη διάρκεια μιας πολιορκίας, περιέφεραν στα τεμάχια το αρχαίο άγαλμα της Αθηνάς, το οποίο ενέβαλε μανία στους εχθρούς, ενώ στην Σπάρτη το ξόανο της Ορθίας Αρτέμιδος συμμετείχε, καθώς το μετέφερε η ιέρεια, στο τελετουργικό μαστίγιωμα των εφήβων φανερόνοντας τότε δεν τους χτυπούσαν αρκετά δυνατά.

Τα λεγόμενα ανεικονικά λατρευτικά αγάλματα σε σχήμα στήλης ή πέτρας θεωρούνται πανάρχαια. Η σπανιότητα του φαινομένου δεν συμβιβάζεται, όμως, με τις υποθέσεις της εξελικτικής θρησκευολογίας: οι περισσότερες αναφορές βρίσκονται στον Πανσανία, και μόνο ο Απόλλων *ἀγνυεύς*, με τη μορφή στήλης, βρισκόταν μισοστά στις πόρτες των σπιτιών: η εξελικτική θεωρία είναι εντελώς αστήρικτη. Σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. το ανεικονικό άγαλμα της Αφροδίτης της Πάφου) υπάρχει σχέση με τα τους σημειτικούς βαυτίλους και σε άλλες δεν πρόκειται για αγάλματα αλλά για σήματα λατρείας ή ορόσημα (πρβλ. Θεόφρ. Χαρ. 16' Ξεν. Απ. 1,1,14). M.W. de Visser, *De Graecorum diis non referentibus speciem humanam* (Leiden 1900) Birgitta Bergquist, "A Particular, Western Greek Cult Practice? The Significance of Stele-Crowned, Sacrificial Deposits", *OAth* 19:3 (1992) 41-47· V. Fehrentz, "Der antike Agyieus", *JDAI* 108 (1993) 123-196.

2.3.4 Άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα του τέμενους είναι τα *ἀναθήματα* ('οτιδήποτε τοποθετείται ψηλά και επομένως απομονώνεται'), προσφορές για τη θεότητα που απαγορεύεται να χρησιμοποιούνται από ανθρώπους. Τα αναθήματα αφιερώνονταν σε εκκληύρωση μιας ευχής (τα λεγόμενα *κατ' εὐχὴν*), όταν κάποιος υποσχόταν να αφιερώσει ένα συγκεκριμένο ανάθημα, αν εισακούονταν η προσευχή του, ή εξαιτίας της εμφάνισης της θεότητας σε όνειρο (τα λεγόμενα *κατ' ὄναρ*, κυρίως στη λατρεία του Ηρακλή και αργότερα της Ίσιδας). Ο μεγάλος αριθμός αναθημάτων σε ένα τέμενος δείχνει οπωσδήποτε τη δύναμη της θεότητας και τη συχνή βοήθεια που προσφέρει.

Για το όνειρο βλ. F.T. Van Stratten, "Daikrates' Dream. A Votive Relief from Kos and Some Other *κατ' ὄναρ* Dedications", *BABesch* 51 (1979) 1-38.

Άλλη αφορομή αποτελούν τα σημαντικά στάδια της ανθρώπινης ζωής: με το πέρασμα στο επόμενο στάδιο αφιερώνεται οτιδήποτε είναι πλέον περιττό, ενώ η θεότητα δέχεται ευχαριστίες για τη βοήθεια που προσέφερε στην προηγούμενη περίοδο και δέχεται διαβεβαιώσεις για τη συνέχιση των προσφορών στη νέα περίοδο.

Οι προσφορές της κόμης των εφήβων αναφέρονται ήδη στον Όμηρο: όταν ένας νεαρός ενηλικιώνεται, αφιερώνει στον Απόλλωνα και τις Νύμφες ή στον θεό του τοπικού ποταμού έναν πλόκαμο των μαλλιών του (οι έφηβοι είχαν μακριά μαλλιά ενώ οι άντρες κοντά: *κερέειν*, Όμ. *Ιλ.* 23, 144-146: *κοιριζειν*, Ησ. *Θεογ.* 347). Παρόμοια, όταν οι κοπέλες ενηλικιώνονται και παντρεύονται, αφιερώνουν τις μπάλες και τις κοίλες τους στην Αρτέμιδα, ενώ οι τεχνίτες αφιερώνουν τα εργαλεία τους, όταν παύουν να εξασκούν το επάγγελμα τους: ο ποιητής Οράτιος κρεμά σε μεγάλη ηλικία τη βάρβιτό του στον τοίχο ενός ναού της Αφροδίτης (*Carin.* 3,26). Πλόκαμοι μαλλιών αφιερώνονταν και μετά τη σωτηρία από ναυάγιο, ενώ ύστερα από έναν επιτυχή τοκετό αφιερώνονταν ρούχα.

Λάφυρα αφιερώνονταν στην προστάτιδα θεότητα ύστερα από επιτυχημένες εκστρατείες (συχνά και για λόγους προσωπικής προβολής, όπως δείχνουν τα πολυάριθμα όπλα που βρίσκονται ως αναθήματα στην Ολυμπία). Ακόμη συχνότε-

ρα αφιερώνονταν ειδώλια ή αγάλματα, πολύτιμα αντικείμενα, αναθηματικά ανάγλυφα. Τα ειδώλια (γνωστά από όλα σχεδόν τα ελληνικά ιερά) είναι αγαλματίδια από φτηνό υλικό, κυρίως μολύβδο (συχνά στις δωρικές περιοχές κατά την αρχαϊκή εποχή) ή πολύ συχνότερα πηλό. Αφιερώνονται ειδώλια ζώων, ανθρώπων ή θεών· ο διαχωρισμός μεταξύ θνητού ('πιστού') και θεού δεν είναι πάντα εύκολος, και ο ακριβής τρόπος αφιέρωσης δεν είναι γνωστός. Τα ειδώλια θεών δεν έπρεπε να αναπαριστούν τη θεότητα στην οποίας το τέμενος αφιερώνονταν ή και να βρίσκονται σε στενή σχέση μόνο μαζί της· ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις αφιερώνονται ειδώλια της αντίστοιχης θεότητας.

Γυναίκες καθισμένες σε θρόνο, δηλαδή ιεραρχικά ανώτερες, αναπαριστούν οποιοδήποτε θεές, ενώ αντίθετα όρθιοι άντρες και γυναίκες που μεταφέρουν ζώο είναι άνθρωποι που προσφέρουν θυσία. Είναι δύσκολο να αποφασιστεί αν τα ειδώλια αντρών που φέρουν στους ώμους τους κριό αναπαριστούν ανθρώπους με ζώο για θυσία ή τον Ερμή Κριοφόρο. Εξίσου άγνωστο είναι και το κριτήριο επιλογής των ζώων· βόδια, πρόβατα ή γουρουνία μπορεί να είναι τόσο ζώα που προσορίζονται για θυσία όσο και οικίστα ζώα που τίθενται υπό την προστασία της συγκεκριμένης θεότητας, αλλά οι χελώνες δεν ανήκουν σε καμιά από τις δύο αυτές κατηγορίες. Δεν είναι επίσης σαφές αν τα οικίστα ζώα (ή τα ειδώλια ανθρώπων με οικίστα ζώα) αφιερώνονταν αντί θυσίας ή σε ανάμνηση μιας θυσίας· στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης φυλάσσεται ένα κυπριακό ασβεστολιθικό άγαλμα (προέρχεται από ιερό) ενός άντρα σε φυσικό μέγεθος ο οποίος φέρει ένα πραγματικό κεφάλι βοδιού (όχι καλλιτεχνική αναπαράσταση): στην περίπτωση αυτή το ανάθημα αφιερώθηκε σε ανάμνηση μιας πραγματικής θυσίας.

Τα φτηνά ειδώλια αποτελούν έκφραση προσωπικής ευγνωμοσύνης, ενώ τα μεγάλα *αγάλματα* κοσμούν το ιερό. Συχνά τα έξοδα κατασκευής των αγαλμάτων καλύπτονταν από τα πρόστιμα που περιέχονταν στη θεότητα (π.χ. τα 'αγάλματα μετάνοιας του Δία', στην Ολυμπία, Πaus. 5,21,2).

Κοσμήματα του ιερού αποτελούν και τα πολύτιμα αντικείμενα. Ο Κροίσος έκαψε για τον Απόλλωνα στους Δελφούς όχι μόνο 3000 βόδια και "επίχρυσες και επάργυρες κλίνες, χρυσές φιάλες και πορφυρά ρούχα", αλλά επίσης αφιέρωσε στο ιερό ένα χρυσό άγαλμα λιονταριού και "δυο μεγάλους κρατήρες, έναν χρυσό και έναν αργυρό" (Ηρόδ. 1,50-51). Συνήθως αφιερώνονταν χρυσές ή αργυρές οinoχόες ή κύλικες από τις οποίες εκθέτονταν τα ωραιότερα δείγματα, ενώ οι υπόλοιπες φυλάσσονταν για τον φόβο κλοπής. Τα αντικείμενα αυτά αποτελούν ωστόσο μόνιμη ιδιοκτησία της θεότητας: από τον 4^ο αι. άρχισαν να τηρούνται κατάλογοι των αναθημάτων για να ελέγχονται οι απώλειες· οι σωζόμενοι κατάλογοι δείχνουν τον πλούτο και την ποικιλία αυτών των αναθημάτων. Όταν συγκεντρώνονται πολλά αναθήματα, τα φτηνότερα (πήλινα ειδώλια, χάλκινα κομημένα) συλλέγονται και θάβονται, ενώ τα αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα είτε διατηρούνται, ακόμη και φθαμένα, είτε τήκονται και μετατρέπονται σε σκεύη θυσίας (κύλικες, υδρίες).

■ F. van Straten, "Votives and Votaries in Greek Sanctuaries", στο: Reverdin - Grange (1992) 247-284· Sara B. Aleshire, "The Economics of Dedications at the Athenian Asklepieion", στο: T. Linders - Brita Alroth (εκδ.), *Economics of Cult in the Ancient Greek World*, Boreas 21 (Uppsala 1992) 85-98.

Το ανάγλυφο είναι από αρχαιολογική άποψη το καλύτερα μαρτυρημένο είδος αναθήματος. Αναφορές σε ζωγραφισμένες ξύλινες πινακίδες υπάρχουν μόνο

στη λογοτεχνία (βλ. Τιβ. 1,3,27-28, Οράτ. *Ars* 20-21): σώζονται ζωγραφισμένες πλήινες πινακίδες (από την αρχαϊκή εποχή), αλλά πολύ περισσότερα είναι τα **πεννυμένα ανάγλυφα**. Στα περισσότερα παριστάνεται μια θυσία και όχι η συγκεκριμένη αφορμή της αφιέρωσης. Εικόνες με περισσότερες λεπτομέρειες, που εμφανίζονται σε χριστιανικά αναθήματα, αποτελούν οπωσδήποτε μεταγενέστερη εξέλιξη. Η τυπική παράσταση περιλάμβανε μια ομάδα ανθρώπων που προσφέρουν θυσία με τη συνοδεία υπηρετών και το ζώο μπροστά στη θεότητα που συνήθως απεικονίζεται σε μεγαλύτερο μέγεθος. Ανάμεσα στους θνητούς και στη θεότητα βρίσκεται συχνά (όχι πάντα) ο βωμός. Ωστόσο, η πραγματική προσφορά είναι η θυσία και όχι το αναθηματικό ανάγλυφο που διατηρεί ζωντανή την ανάμνηση της θυσίας. Παρόμοιο σκοπό εξυπηρετεί η ανάρτηση του κρανίου του θυσιασμένου βοδιού στον ναό: η θυσία ως ένδειξη της ανθρώπινης ευσέβειας πρέπει να υπενθυμίζεται συνεχώς στην θεότητα και τους συνανθρώπους· ταυτόχρονα ο μεγάλος αριθμός τέτοιων μνημείων αποδεικνύει τη θεϊκή παρουσία (Απουλ. *Met.* 6,3).

Αντίδραση εμφανίζεται πολύ αργά, βλ. την αρεταλογία του Ασκληπιοῦ P. Oxy. 11,1381.

Ειδική κατηγορία αποτελούν τα *ανάγλυφα ηρωϊκῶν δειπνῶν* που εικονίζουν ξεπλωμένους ήρωες να δειπνούν, συνήθως με έναν όρθιο υπηρέτη που κερνά κρασί και συχνά με μια γυναίκα καθισμένη στο ανάκλιτρο. Επειδή οι ήρωες είναι σύμφωνα με τις αρχαίες αντιλήψεις πάντα νεκροί, δεν είναι πάντα βέβαιο αν το ανάγλυφο ανήκει σε τάφο ή σε λατρευτικό χώρο· είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι το ανάγλυφο προϋποθέτει λατρεία. – J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.* (Paris 1982).

Άλλη μια ειδική κατηγορία περιλαμβάνει αναθήματα που απεικονίζουν μέλη του σώματος τα οποία θεραπεύτηκαν από τη θεότητα. Προέρχονται σχεδόν πάντα από ιαματικά ιερά, αλλά δεν αποκτούν ποτέ στην Ελλάδα τη διάδοση που είχαν στην ελληνιστική Ιταλία. Στη λογοτεχνία μαρτυρούνται για πρώτη φορά από τον Θεόφρ. *Χαρ.* 21 (χάλκινο ανάθημα με μορφή δακτύλου στο ιερό του Ασκληπιοῦ). Ορισμένες αναπαράστασεις μελών του σώματος δεν υποδηλώνουν τη θεραπεία του συγκεκριμένου μέλους· υπάρχουν ανάγλυφα με απεικονίσεις αντιών που δεν παραπέμπουν σε θεραπεία ακουστικής πάθησης, αλλά υποδεικνύουν ότι η θεότητα άκουσε με ευμείνια την προσευχή του πιστού, ήταν δηλαδή *ἐπήκοος*. – B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen* (Helsinki 1996).

Μέρος της αφιέρωσης αποτελεί και η αναθηματική επιγραφή που αναφέρει με αρκετά σχηματικό τρόπο τη θεότητα, τον πιστό που κάνει την αφιέρωση και ορισμένες φορές την αιτία της αφιέρωσης.

2.3.5 Από την κλασική εποχή και εξής τα περισσότερα λατρευτικά αγάλματα στεγάζονται σε ναό. Αντίθετα στην αρχαϊκή εποχή αναφέρονται υπαίθρια αγάλματα, τα οποία στην καλύτερη περίπτωση προστατεύονταν από την κακοκαιρία με ένα στέγαστρο. Υπαίθρια αγάλματα απεικονίζονται και στις αγγειογραφίες του 5^{ου} αιώνα· στις ελληνιστικές αναπαραστάσεις ‘βουκολικών τοπίων’ η απουσία ναού αποτελεί μέρος της αγροτικής απλότητας. Από την αρχαϊκή εποχή κάθε οικισμός είχε συνήθως τους ναούς του· με την ίδρυση μιας πόλης καθορίζονται τα τείχη, η αγορά και οι ναοί. Στο υπαίθριο παραμένει μόνο η ρημαϊκή στήλη, η εικόνα του Ερμή, που λατρεύεται σε σταυροδρόμια και σύνορα.

Ο τυπικός ελληνικός ναός έχει από την αρχαϊκή εποχή ένα σταθερό σχέδιο: είναι ένας παραλληλόγραμμος σπήκιος, πολύ συχνά προσανατολισμένος προς την ανατολή, με την κύρια είσοδο σε μια από τις μικρές πλευρές. Στο εσωτερικό του

ναού βρίσκεται το άγαλμα της θεότητας πάνω σε ένα βάθρο απέναντι από την είσοδο. Στους μεγαλύτερους ναούς ο σηκός (*cella*) περιβάλλεται από κιονοστοιχία ('περιστύλιο'), ενώ στους μικρότερους υπάρχει κιονοστοιχία τουλάχιστον στην πλευρά της εισόδου ('προστύλιο'): τα αετώματα των μικρών πλευρών έφεραν ανάγλυφα με μυθολογικές παραστάσεις, ενώ ανάλογα με τον ρυθμό (δωρικό, ιωνικό, κορινθιακό) υπήρχαν και άλλες ανάγλυφες διακοσμήσεις, κυρίως μια ζωφόρος γύρω από τον σηκό. Ο κύριος βωμός βρίσκεται μπροστά στην είσοδο.

Η μοναδική λειτουργία του ναού είναι να εξασφαλίσει στο άγαλμα έναν αξιοπρεπή χώρο στέγασης: ο ελληνικός ναός είναι 'ο οίκος του θεού' μόνο με την έννοια ότι στεγάζει το λατρευτικό άγαλμα. Δεν έχει ερευνηθεί ικανοποιητικά αν γίνονταν τελετουργίες στο εσωτερικό του ναού. Οι θυσίες και οι προσευχές της κοινότητας γίνονταν πάντα έξω στον βωμό. Ελληνιστικές επιγραφές κυρίως της Μ. Ασίας αναφέρουν ότι στις μεγάλες γιορτές οι ιερείς πρέπει να ανοίγουν τον ναό και να προσφέρουν στους θεούς θυμίαμα και προσευχές, κάτι που αποτελεί μάλλον μια μεταγενέστερη τοπική εξέλιξη, χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα προσωπικής προσευχής μέσα στο ναό, κατά κάποιο τρόπο κάτω από το βλέμμα της θεότητας: αν ο ναός είναι ο 'χώρος' του αγάλματος, τέτοιες τελετουργίες που αφορούν το άγαλμα είναι αναμενόμενες. Η ύπαρξη κιγκλιδώματος μπροστά από το άγαλμα, κυρίως σε μετακλασικούς ναούς του Ασκληπιού, υποδηλώνει ότι η πρόσβαση στο άγαλμα ήταν περιορισμένη. Οι περισσότεροι ναοί ήταν ανοιχτοί στη διάρκεια της ημέρας ή, σπανιότερα, μόνο στις μεγάλες γιορτές. Η ρητή επιθυμία για πρόσβαση στο εσωτερικό του ναού διατυπώνεται όμως εντονότερα από την ελληνιστική εποχή και εξής και αφορά κυρίως τους προσωπικούς προστάτες, όπως ο Ασκληπιός. Αυστηροί περιορισμοί στην πρόσβαση αποτελούν παντού εξαίρεση και στηρίζονται σε αιτιολογικούς μύθους.

P.E. Corbett, "Greek Temples and Greek Worshippers. The Literary and Archaeological Evidence", *BICS* 17 (1970) 149-158· P. Vejne, "La nouvelle piété sous l'Empire. S'asseoir auprès des dieux, fréquenter les temples", *RPh* 63 (1989) 175-194.

Όπως δείχνει η διαφωνία για τη λειτουργία του Παρθενώνα, η αρχιτεκτονική μορφή του ναού ως στέγη του λατρευτικού αγάλματος δεν διακρίνεται πάντα από τους θησαυρούς όπου φυλάσσονται πολύτιμα αναθήματα (ακόμη και μεγάλα αγάλματα θεών).

F. Preisshofen, "Zur Funktion des Parthenon nach den schriftlichen Quellen", στο: E. Berger (εκδ.), *Akten des Internationalen Parthenon-Kongresses Basel 1982* (Basel 1984) 15-18, 361-362.

Στην αρχαϊκή εποχή η λειτουργία του ναού ήταν περισσότερο πολύπλευρη, όπως δείχνουν τα σωζόμενα θεμέλια. Υπάρχουν αρχαϊκοί ναοί με τετράπλευρες εστίες στο εσωτερικό τους, οι οποίες χρησιμοποιούνταν για το άναμμα φωτιάς και για τις θυσίες· σε σπάνιες περιπτώσεις οι εστίες αυτές διατηρήθηκαν και αργότερα (π.χ. *LSCG* 151 B 19).

Οι ναοί αυτού του τύπου σχετίστηκαν με τους ανδρωνίτες στους μη ελληνικούς πολιτισμούς· αντίστοιχοι θεομοί υπήρχαν στις συνηρητικές δωρικές πόλεις, στις οποίες βρίσκονται και ορισμένοι από τους ναούς με εστίες. M.P. Nilsson, "Archaic Greek Temples with Fire-Places in their

Interior”, στο: του ίδιου, *Opuscula Selecta 2* (Stockholm 1952) 704-710 (πρώτη δημοσίευση 1937).

Διαφορετική μορφή και λειτουργία έχουν τα ιερά μυστηριακών λατρειών. Το τελεστήριον της Ελευσίνας δεν είχε ποτέ το τυπικό σχήμα ελληνικού ναού, αλλά ήταν τετράγωνο με μια ιερή κατασκευή στο κέντρο (*ἀνάκτορον*) και κλίμακα στις τέσσερις πλευρές. Η διαρρύθμιση ήταν κατάλληλη για τις τελετές των μυστηρίων. Το ίδιο ισχύει και για τα δυο ασυνήθιστα ιερά (*τελεστήριον* και *ἀνάκτορον*) της μυστηριακής λατρείας της Σαμοθράκης. – Ελευσίνα: K. Clinton, “The Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis”, στο: Marinatos - Hägg (1993) 110-124· Σαμοθράκη: W. Burkert, “Concordia discors. The Literary and the Archaeological Evidence of the Sanctuary of Samothrace”, στο: Marinatos - Hägg (1993) 178-191.

Άλλες αποκλίσεις από το τυπικό σχέδιο του ναού που ήρθαν στο φως από τους αρχαιολόγους παραμένουν εν πολλοίς ανεξηγήτες, επειδή οι ιδιαιτερότητες της λατρείας με την οποία σχετίζονται είναι άγνωστες.

2.4 Θρησκευτικοί λειτουργοί

2.4.1 Οι ιερείς είναι οι αρμόδιοι που ασχολούνται με το θείο, όπως δείχνει ο όρος που χρησιμοποιείται συχνότερα στα ελληνικά: ο *ιερεύς* είναι αυτός που ασχολείται με τα *ιερά* (όπως ο *κεραμεύς* με τα *κέραμα*). Ο όρος είναι ήδη συχνός στα μυκηναϊκά κείμενα της Γραμμικής Β (*ijereu* ή *ijereja*, ‘ιερεύς’ και ‘ιέρεια’) και παραμένει από τον Όμηρο (*ιερεύς*, *Ιλ.* 1,62· *ιέρεια* 6,300) έως το τέλος της αρχαιότητας ο τυπικός όρος για τον ιερέα.

Σε κείμενο της εποχής του χαλκού από την Πύλο (PY Ep 613) εμφανίζεται και ο τίτλος *ijerowoko*, *hieroworgos*, ‘αυτός που τελεί τα *ιερά*’ πρβλ. *ιέρωργος* (ελληνιστικός και ποιητικός όρος). Η μυκηναϊκή διαφοροποίηση από τον ιερέα δεν είναι σαφής. Στην ομηρική γλώσσα ο ιερέας ονομάζεται επίσης *ἀρητήρ*, ‘προσευχόμενος’· βλ. παραπάνω 2.2.2.

“Οι Τρώες είχαν κάνει ιέρεια” (*Ιλ.* 6,300) την Θεανώ, την Τρωαδίτισσα ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδος· η φράση αυτή κυριολεκτικά σημαίνει τον μόνιμο (πιθανώς ισόβιο) διορισμό με απόφαση των πολιτών -αυτός τουλάχιστον είναι ο τρόπος αναγόρευσης σε ιερέα στις ελληνικές πόλεις έως το τέλος της αρχαίας θησκειάς. Οι ιερείς επομένως δεν διαφέρουν θεσμικά από τους υπόλοιπους λειτουργούς που εκλέγονται από τη συνέλευση των πολιτών (και από τους οποίους πολλοί αναλαμβάνουν και θρησκευτικά καθήκοντα).

Μόνο σπάνια λέγεται ότι ο ιερέας επιλέγεται από την ίδια την θεότητα, περίπτωση στην οποία γίνεται κλήρωση μεταξύ των υποψηφίων. Κλήρωση των δημόσιων λειτουργιών γινόταν και σε άλλες περιπτώσεις σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες, αλλά στην περίπτωση του ιερατικού αξιώματος η εκλογή επαφίεται στην κρίση της θεότητας.

Οι ιερείς διαφέρουν από τους αξιωματούχους με ετήσια θητεία λόγω της μακρόχρονης θητείας τους και σε ορισμένες περιπτώσεις της καταγωγής τους από συγκεκριμένα γένη. Ορισμένοι ιερείς εκλέγονται για έναν χρόνο, ενώ άλλοι με ισόβια θητεία· οι λόγοι είναι πολιτικοί και οικονομικοί, καθώς ακραιφνείς δημοκρατίες όπως η Αθήνα προτιμούν ετήσια θητεία, ενώ οι ανατολικές ελληνικές πόλεις ισόβια ιερατικά αξιώματα (που συχνά δημοπρατούνταν). Ιερέας μπορεί συνήθως να γίνει κάθε αρτιμελής και ηθικά άμεμπτος πολίτης, αλλά σε εξαιρετικές περιπτώσεις απαιτείται και η καταγωγή από μια συγκεκριμένη οικογένεια· με τον τρόπο αυτόν αριστοκρατικά προνόμια διατηρούνται στα δημοκρατικά

κράτη. Από θρησκευτική άποψη, η ανάδειξη στο αξίωμα του ιερέα σημαίνει συχνά την κληροδότηση εξειδικευμένης θρησκευτικής γνώσης (οι μυστηριακές λατρείες και η μαντεία συνδέονται συνήθως με συγκεκριμένα ιερατικά γένη). Ωστόσο, στις ελληνικές πόλεις η κοινωνική προβολή του ιερέα ή της ιέρειας είναι μεγάλη όχι μόνο στις περιπτώσεις αυτές.

Ήδη στις μυκηναϊκές πινακίδες της Πύλου τρεις ιερείς αναφέρονται ως γαιοκτήμονες που έπρεπε να διορίσουν άντρες και επομένως διέθεταν συνοδούς. Παρόμοια και ο Χρύσης, ο ιερέας του Απόλλωνα από τη Χρύση (L. A), αισθάνεται ισότιμος με τους Έλληνες αρχηγούς, ενώ η Θεανώ είναι σύζυγος του Αντήνορα, μιας από τις ηγετικές προσωπικότητες στην Τροία μαζί με τον Πρίαμο.

Εξαιτίας των συχνά σημαντικών δαπανών που απαιτούσε η εκτέλεση των ιερατικών καθηκόντων ορισμένες ανατολικές ελληνικές πόλεις άρχισαν τον 5^ο αι. να πωλούν ή να δημοπρατούν τα ιερατικά αξιώματα. Οι σχετικές επιγραφές περιγράφουν με λεπτομέρειες τα καθήκοντα του εκάστοτε αξιωματούχου. – H. Herbrecht, *De sacerdotii apud Graecos emptione venditione* (Darmstadt 1885)· M. Segre, "Osservazioni epigrafiche sulla vendita di sacerdozio", *Rend. Ist. Lomb.* 59 (1936), 811-830· 60 (1937) 83-105· βλ. π.χ. *LSAM* 5. 13. 37· *LSCG* 156.

Στα καθήκοντα του ιερέα ανήκει κυρίως η τέλεση των δημόσιων και ιδιωτικών θυσιών από τις οποίες παίρνει ως αμοιβή ένα τμήμα του ζώου (μηρό, γλώσσα, δέρμα). Όταν δεν υπάρχει μάντης, ο ιερέας είναι υπεύθυνος και για την οιωνοσκοπία (κάτι που μπορεί να κάνει και ένας εξασκημένος λαϊκός, Ξεν. *Ανάβ.* 5,6,29). Επιπλέον δίνει συμβουλές στους ιερατικούς υπαλλήλους για την εκτέλεση των ιερατικών καθηκόντων τους και επιβλέπει το ιερό και το υπόλοιπο προσωπικό του· σε ορισμένες περιπτώσεις ο ιερέας οφείλει να κατοικεί στο ιερό (τουλάχιστον για ένα μικρό διάστημα στα απομονωμένα ιερά: βλ. *LSCG* 69 για τον Ωρωπό).

Στην αρχαϊκή και κλασική εποχή ειδική ενδυμασία είχαν μόνο ορισμένοι ιερείς (όπως ο ιεροφάντης στην Ελευσίνα). Τα προνόμια των ελληνιστικών ιερέων περιλαμβάνουν όμως μια ιδιαίτερα πολυτελή στολή για τις γιορτές και σε ορισμένες περιπτώσεις και για καθημερινή χρήση (πορφυρός χιτώνας, χρυσό στεφάνι), μια μάλλον χαρακτηριστική ένδειξη ανώτερης θέσης. Δεν υπήρχε, όπως φαίνεται, ενιαίος θεσμοθετημένος τρόπος αναγόρευσης των ιερέων. Σε ορισμένες πόλεις οι ιερείς αναλαμβάνουν καθήκοντα ύστερα από μια τελετή μύησης (π.χ. στην Κω, *LSCG* 156 A 18), κάτι που αλλού φαίνεται ότι ίσχυε μόνο για ορισμένους ιερείς (λουτρό μύησης του ιεροφάντη στην Ελευσίνα).

Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και κυρίως στους μεταγενέστερους χρόνους ιερέας και θεότητα εμφανίζονται τόσο αδιαχώριστα συνδεδεμένοι, ώστε ο ιερέας παρουσιάζεται στην πομπή με την αμφίση του θεού. Ένα πρώιμο παράδειγμα είναι ίσως η Φύη στην επάνοδο του Πεισιστράτου (Ηρόδ. 1,60), βλ. W.R. Connor, "Tribes, Festivals, and Processions. Civic Ceremonies and Political Manipulations in Archaic Greece", *JHS* 107 (1987) 40-50· ένα μεταγενέστερο παράδειγμα δίνει ο Πανσάνιας 7,18,12· συνηθέστερη είναι η μεταφορά αγαλμάτων από τους ιερείς.

Στην διάρκεια της αυτοκρατορικής εποχής ενισχύεται η αγιοποίηση του ιερέα: με την ανάληψη των καθηκόντων του ο ιεροφάντης της Ελευσίνας αποποιείται το όνομά του και πρέπει ίσως να απέχει από ερωτική δραστηριότητα, κάτι που παλαιότερα ίσχυε μόνο για τις παρθένες ιέρειες. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός επέβαλε αυστηρότερες διατάξεις για την ιεροσύνη (επηρεασμένος από χριστιανικές ιδέες) και απαιτήσε ηθικά αγνή ζωή.

Ιέρειες ανήκουν κυρίως στις λατρείες θηλυκών θεοτήτων· δεν υπάρχει ωστόσο απαράβατος νόμος που να προβλέπει ότι το φύλο του ιερέα πρέπει να αντιστοιχεί στο φύλο του θεού που υπηρετεί. Ως γυναίκα η Ελληνίδα ιέρεια δεν διαθέτει δικαιοπρακτική ικανότητα (στην αγορά του ιερατικού αξιώματος εμφανίζεται ως κάτοχος και όχι ως αγοράστρια του αξιώματος· αγοραστής ήταν ο νόμιμος επίτροπός της). Η κατοχή όμως του αξιώματος οπωσδήποτε εξασφαλίζει στην Ελληνίδα μια ασυνήθιστη παρουσία στον δημόσιο βίο· ανάμεσα στις γυναίκες των ανώτερων τάξεων για τις οποίες υπάρχουν λογοτεχνικές ή επιγραφικές μαρτυρίες ανήκουν πολλές ιέρειες, τουλάχιστον στις πόλεις της κλασικής εποχής.

2.4.2 Ειδικά ιερατικά αξιώματα. Εκτός από τις συνηθισμένες ιέρειες και τους ιερείς υπάρχουν και ιδιαίτερες κατηγορίες: από τους λειτουργούς των Ελευσίνων Μυστηρίων, οι οποίοι έχουν ήδη αναφερθεί με διάφορες ευκαιρίες ξεχωρίζουν (εκτός από την ιέρεια της Δήμητρας) ο ιεροφάντης (ο υπεύθυνος για τις τελετές των μυστηρίων) και ο δαδούχος. Παρόμοιες κατηγορίες εμφανίζονται και σε άλλες μυστηριακές λατρείες, συχνά κάτω από την επίδραση της Ελευσίνας (κυρίως στην Σαμοθράκη)· οι ξένες λατρείες διατηρούν τουλάχιστον στην ελληνιστική εποχή τους δικούς τους ιερείς (Γάλλοι στη λατρεία της Κυβέλης).

Ελευσίνα: K. Clinton, *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries* (Philadelphia 1974).

Ο Πανσανίας αναφέρει μια ιδιαίτερη κατηγορία ιερέων, τα παιδιά-ιερείς και τα παιδιά-ιέρειες τα οποία ασκούν τα καθήκοντά τους έως την εφηβεία (*ἤδη για τα αγόρια, ἔρα γάμου για τα κορίτσια*). Τα παιδιά αυτά προέρχονται συχνά από επιφανείς οικογένειες, τουλάχιστον σε μια περίπτωση επιλέγονται με καλλιστοία (Πανσ. 7,24,4) και συχνά διαμένουν στο ιερό (Πανσ. 10,34,8). Εδώ διαφαίνεται ο λειτουργικός μετασχηματισμός μιας μητρικής μεθόδου στο πλαίσιο της θρησκείας της πόλης: η αυστηρή απομόνωση της ομάδας των συνομήλικων νεαρών ατόμων αντικαθίσταται από την ιερατική υπηρεσία ενός συγκεκριμένου ατόμου.

Υπάρχει επίσης μια μεγάλη ομάδα ιερατικών λειτουργών όπως ο *φαιδ(ρ)υντής* που είναι υπεύθυνος για τη φροντίδα των αγαλμάτων των θεών, ή ο *νεωκόρος* που ευθύνεται για τη φροντίδα του κτιρίου του ναού· τοπικές ιδιαιτερότητες αποτελούσαν στις πελοποννησιακές λατρείες της Δήμητρας οι *θουναρμόστριαι*, οι οποίες προετοίμαζαν το γεύμα (*θούνα*), και οι *πετανυφαντείραι* της Λοκρίδας, οι οποίες ύφαιναν το ένδυμα της θεότητας.

2.4.3 Δίπλα στους ιερείς βρίσκονται οι μάντιες· ο όρος προέρχεται από τη λατρευτική έκσταση (*μανία*) που δεν χρησιμοποιείται πλέον στην ιστορική εποχή (εξαιρέση αποτελούσαν οι ημμυθικές Σίβυλλες και Βακίδες, η δελφική Πυθία ή ο επονομαζόμενος *γόςης*, ο αρχαϊκός ειδικός στον νεκρικό θρήνο –*γόςος*-, η νεκρομαντεία κλπ.). Ήδη στο ομηρικό έπος οι μάντιες βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τους ιερείς: ο Αχιλλέας ζητά να μάθει από έναν “μάντη, ιερέα ή και ονειρομάντη” (Ιλ. 1,62-63) την αιτία της θεϊκής οργής που προκάλεσε τον λομό στο στρατόπεδο των Αχαιών. Ιερείς και μάντιες διαφέρουν κυρίως ως προς τη θεσμική τους εξάρτηση: οι ιερείς συνδέονται με συγκεκριμένες πόλεις και τα ιερά τους, ενώ οι μάντιες δεν εντάσσονται σε τόσο αυστηρό θεσμικό πλαίσιο –στο ομηρικό

έπος ο μάντης, όπως και ο γιατρός, ο μαραγκός και ο αοιδός, είναι ένας περιπλανώμενος επαγγελματίας που δεν είναι προσκολλημένος σε μια αυλή ή μια πόλη (Οδ. 17,382-386). Η θρησκευτική διάγνωση και η συνακόλουθη τελετουργική θεραπεία των ασθενειών (Ψευδο-Ιπποκρ. *Περί ιερής νόσου*) είναι μόνο ένα (αν και σημαντικό) μέρος των καθηκόντων του μάντη, τα οποία επίσης περιλαμβάνουν την κατά περίπτωση παρατήρηση των οιωμών (όταν δεν υπάρχουν άλλοι ειδικοί όπως ο ονειρομάντης ή ο οιωνοσκόπος), την πρόβλεψη του μέλλοντος πριν από τη λήψη ιδιωτικών ή δημόσιων αποφάσεων (όταν δεν απευθύνεται ερώτηση σε κάποιο μαντείο), τους μαγικούς κατάδεσμούς και την εξουδετέρωση τους (Πλάτ. *Πολιτεία* 2,364 bc) αλλά κυρίως την εξέταση των θυμάτων. Για τον λόγο αυτόν μάντεις συνδέονται στενά και με ιερά όπου γίνονται τακτικά πολλές θυσίες (όπως στην Ολυμπία, όπου υπήρχαν δυο μάντεις, ένας από το γένος των Ιαμιδών και ένας από το γένος των Κλυτιδών, αλλά και στη λιγότερο σημαντική μυστηριακή λατρεία της Ανδανίας, *LSCG* 65,115): μάντεις υπήρχαν και στην ακολοθία προσωπικοτήτων, κυρίως στρατηγών, στους οποίους ερμήνευαν τις θυσίες και διάφορα σημεία.

Οι περιπλανώμενοι κυρίως μάντεις δεν έχαιραν μεγάλης εκτίμησης, καθώς υπήρχαν διαρκώς υποψίες ότι εξαπατούσαν προς όφελος των πελατών τους (κάτι που ο Ξενοφών μπορεί να ελέγξει, *Ανάβ.* 5,6,29): ο Πλάτων (*Πολιτεία* 2,364 bc) τους κατατάσσει στην ίδια κατηγορία με τους *ἀγύρτες*, τους επαίτες ιερείς (που *ἀγείρουσι*, 'κάνουν έρανο'). Οι μάντεις ανήκουν σε μια κατηγορία θρησκευτικών ειδικών που μαρτυρούνται και στην Ανατολή και μετέδωσαν τις ανατολικές θρησκευτικές πρακτικές της θεραπειάς των αρρώστων, της νεκρομαντείας και της μαγείας στην αρχαϊκή, κλασική και (ως Χαλδαίοι) και μετακλασική Ελλάδα. – W. Burkert, "Itinerant Diviners and Magicians. A Neglected Element in Cultural Contacts", στο: R. Hägg (εκδ.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. Tradition and Innovation* (Stockholm 1983) 115-119· J.N. Bremmer, "Prophets, Seers, and Politics in Greece, Israel, and Early Modern Europe", *Numen* 40 (1993) 150-183.

Οι μάντεις διέφεραν από τους προφήτες που αποτελούσαν μέρος του προσωπικού των μαντείων ως δέκτες και κυρίως ερμηνευτές των θεϊκών χρησμών. Σε ορισμένες περιπτώσεις η διάκριση μεταξύ μάντη και προφήτη δεν τηρείται (ο Πίνδαρος *Νεμ.* 1,60 αποκαλεί τον μάντη Τειρεσία προφήτη όπως και ο Αισχύλος *Ευμ.* 19 την εκστατική Πυθία): η ακριβέστερη ορολογία όμως τηρεί τη διάκριση: ο Πίνδαρος (απ. 150 Snell) διακρίνει τη Μούσα που δίνει τον χρησμό (*μαντεύεο Μοῖσα*) από τη δική του ερμηνεία του χρησμού (*προφατεύσω δ' ἐγώ*). Στους Δελφούς και στα Δίδυμα η θέληση του θεού γινόταν γνωστή μέσω μιας γυναίκας που έπεφτε σε έκσταση. Οι άντρες προφήτες ως λειτουργοί με ετήσια ή ισόβια θητεία (π.χ. στα Δίδυμα ή τους Δελφούς αντίστοιχα) ερμήνευαν τον χρησμό και μετέφεραν την απάντηση σ' αυτόν που τον είχε ζητήσει. Τουλάχιστον στους Δελφούς ο τίτλος του προφήτη ήταν μάλλον ανεπίσημη ονομασία του λειτουργού που επίσημα ονομαζόταν ιερέας και ήταν υπεύθυνος για τους χρησμούς. E. Fascher, *Προφήτης*, Giessen 1927· J. Fontenrose, *The Delphic Oracle* (Berkeley - Los Angeles 1978) 218-219.

3 Ο μύθος

3.1 Μύθος και θρησκεία

3.1.1 Η σχέση μύθου και θρησκείας υπήρξε αντικείμενο μεγάλων διαφωνιών στην έρευνα. Οι θέσεις άλλαξαν ριζικά μόνο στον 20^ο αιώνα: από την θεώρηση